

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.10.16.525 Диссертациялык кеңеш

**Кол жазма укугунда
УДК: 821.512.154 (575.2) (043.3)**

КАЧКЫНБАЙ КЫЗЫ АЙГУЛ

**Ч.АЙТМАТОВДУН ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДАГЫ СҮРӨТКЕР ЖАНА
ДООР МАСЕЛЕСИ**

10.01.01 – кыргыз адабияты

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Акматалиев Абдылдажан Амантурович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Садыков Абдыкадыр

Филология илимдеринин кандидаты
Умарова Рахила Мирзаевна

Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл
мамлекеттик университетинин Кыргыз
адабияты
кафедрасы
Дареги: 722200, Каракол шаары, Абдрахманов
көчөсү, 103.

Диссертациялык иш 2017-жылдын 15-декабрында саат 15:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.16.525 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а.

Диссертациялык иш менен КР УИАнын борборлоштурулган илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а.

Автореферат 2017-жылдын 15-ноябрында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты**

Ыйсоева Н.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. XX кылымдын 20-жылдарында жаралып, калыптануу жолуна түшкөн жаңы типтеги жаш кыргыз адабиятынын чыныгы профессионалдык адабий искусство деңгээлине көтөрүлүшүндө Ч.Айтматовдун ролу өтө зор. Жарым кылымга да жетпеген өнүгүү тарыхы бар кыргыз жазма адабиятынын өкүлү Ч.Айтматовдун ысмы элүүнчү жылдардын соңунан баштап өнүккөн адабияттардын чыгаан, таанымал өкүлдөрүнүн катарынан орун ала баштады. Совет доорунда калыптанып, социалисттик реализм методунун алкагында чыгармачылыгын өнүктүргөн советтик прозаик жазуучулардын ичинен чыгармалары дүйнөнүн чыгышы менен батышына бирдей алымдуу популярдуулукка ээ болуп, Ч.Айтматовдой дүйнөлүк атакка жеткендери аз. Мыкты деген жазуучулардын ичинен же өз республикасында, же жалпы союздук масштабда, айрымдары же батыш окурмандарына, же чыгыш өлкөлөрүнүн аймагына эле тааныла алгандар болгон. Мына ошол өз убагында атакка жеткен жазуучулардын тандамал чыгармаларынын көбү бүгүнкү күндүн окурманынын көңүлүн бурууга дарамети жетишсиз болуп, мезгил сыноосунан өтпөй калып отурат. Ал эми Чыңгыз Айтматовдун көркөм чыгармалары эле эмес, учурдун өктөм талап-суроолорунун негизинде жаралган публицистикалык, адабий-сындык макала-маектеринин, жыйындарда, жолугушууларда чыгып сүйлөгөн сөздөрүнүн маани-маңызы бүгүн да өз актуалдуулугун жоготкон жок. Залкар жазуучунун көркөм жана публицистикалык чыгармаларында жалпы адамзаттык, түбөлүктүүлүк масштаб менен каралган маселелер аларга соолбос өмүр тартуулап, качан да болсо ага кайрылган окурмандын ойтуюмун жандандырып, өз ара пикир алышууга тартууга жөндөмдүү. Жазуучунун чыгармачылык, ойчул сүрөткердик ийгиликтеринин сыры буга чейин да адабияттаануу, философия, искусство таануу, педагогика багытында окумуштууларды өзүнө тартып, көптөгөн илимий изилдөөлөр жаралган. Аларды жазгандар да дүйнөнүн түрдүү өлкөлөрүнөн жана улуттарынын окумуштуулары болгон.

Ч.Айтматовдун публицистикалык, адабий-сындык эмгектери туурасында адабиятчы-сынчылар, калемдештери өзүлөрүнүн байкоолорун, пикирлерин айтып келишкен. Маселен, С.Закирова Айтматовдун журналисттик багыттагы макалаларына назар салып, Ч. Айтматов публицист катары тынчтык, тынчтыкта жанаша жашоо, Ленин, интернационалдык достук, жаратылышты коргоо сыяктуу дүйнөлүк глобалдуу проблемалардан тартып, Ата Мекен, эне тили, орус тили, айыл чарбачылыгы, мал чарбасы, шаар маданияты, Токтогул ГЭСи, турмуш-тиричилик жактан тейлөө сыяктуу маселелерге кайрылса (С.Закирова. Публицисттин үнү. – Ф.: Кыргызстан, 1980), В.Ким жазуучунун публицистикаларына кайрылуу аркылуу анын адабий-эстетикалык көз караштарынын айрым багыттарын изилдейт (Ким В. Литературно-эстетические взгляды Ч.Айтматова. // Канд.дисс., – Ф., 1983). Чех изилдөөчүсү Марушак Ондрей өзүнүн “Многообразие в единстве

литературы социалистического реализма” (М., 1966) деген темадагы кандидаттык диссертациясынын бир главасын Ч.Айтматовдун “адам, журналист, сүрөткер” катары өзгөчөлүгүн иликтөөгө арнап, жазуучунун журналисттик багытта жазган алгачкы б.а. диссертация жазылган 1966-жылга чейинки 3-4 макаласын талдоого алып, аларды прозалык чыгармачылыкка даярдык катары сыпаттаган жыйынтыкка келет.

Журналистика багыты боюнча А.Асанованын “Ч.Айтматов – публицист” (Москва, 1989) деген кандидаттык диссертациясында жазуучунун публицистикасы изилдөөгө алынган. Ушул изилдөөнүн негизинде айрым толуктоолор менен А.Асанова “Чыңгыз Айтматов – публицист” (Бишкек, 2014) аттуу окуу-методикалык китебин жарыялаган. Бирок бул, белгиленип өткөндөй, журналисттик багыттагы изилдөө болуп, Айтматов журналист-публицист катары каралып, иштин биринчи бабында Айтматовдун кыргыз журналистикасындагы орду, өзгөчөлүгү белгиленсе, экинчи бапта эмгек, согуш жана тынчтык маселелери Айтматов-публицисттин чыгармачылыгындагы негизги маселелерден экени тастыкталып, үчүнчү бапта элдүүлүк (“Народность как философская концепция”) жана публицистикалык стиль маселелери боюнча талдоолор жүргүзүлгөн.

“Айтматов – публицист” маселесине байланыштуу ошондой эле Вл.Воронов, А.Геворкян, П.Е.Глинкин, А.Кацев, В.Левченконун эмгектеринде салмактуу ойлор айтылган.

Албетте, мындан тышкары Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу ар түрдүү багыттагы, илимий эмгектерде изилдөөчүлөр иликтөөгө алган проблемалары боюнча өзүлөрүнүн жыйынтык пикирлерин тактоочу, аныктоочу, бекемдөөчү ишенимдүү факт-далил, негизги таяныч булак катары жазуучунун публицистикаларына дамаамат кайрылып келишкен. Маселен, белгилүү адабиятчы А.Садыковдун “Кыргыз залкарлары” деген аталыштагы тогуз томдук изилдөөлөр жыйнагынын (2012) үчүнчү тому Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына арналып, анын бир бөлүгү “Чыңгыз Айтматовдун публицистикасы” деп аталган. Мында негизги көңүл адабиятчы тарабынан улуттук поэтикалык булак жана дүйнөлүк адабияттын көркөм сөз чеберлеринин устаттык сабактарына бурулган. Белгилүү айтматовтаануучулар: Г.Гачев, К.Асаналиев, А.Акматалиев, К.Ибраимов, О.Ибраимов, Л.Үкүбаева жана башкалардын изилдөөлөрүнөн жазуучунун адабий-сындык, публицистикалык макала-маектериндеги ой-пикирлерге кеңири кайрылышкандыгын көрөбүз.

Орус адабият таануусунан Пушкиндин публицистикасы, адабий сындык макалаларынын негизинде эле жүздөгөн илимий макалалар, ондогон диссертациялык изилдөөлөр жазылгандыгын, о.э. Толстой, Достоевский, Чехов, Горький, И.А.Бунин, В.Г.Распутин ж.б. жазуучулардын публицистикалык чыгармачылыгы боюнча көптөгөн изилдөөлөрдү учуратабыз. Кыргыз адабияты үчүн эмес, бүтүндөй совет адабияты үчүн таасирлүү реформатор жазуучу, көрүнүктүү чыгармачыл фигура болгон

Ч.Айтматовдун чыгармачылык мурастары, анын ичинде публицистикасы ар тараптуу терең изилдөөгө алынуусу керек. Системалуу изилдөө зарылдыгын күтүп жаткан ушундай маселелердин бири жазуучунун публицистикаларындагы сүрөткер жана доор маселеси. Бул маселе жазуучунун сүрөткердик ийгилигинин сырын тереңдеп түшүнүү жана анын поэтикалык сабактарын өздөштүрүүгө көмөкчү болуучу актуалдуу маселелерден.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети. Изилдөөнүн негизги объектиси катары улуу жазуучубуз Ч.Айтматовдун публицистикалык эмгектери алынды. Ал эми изилдөө предметин жазуучунун адабият, маданият ишмерлери, деги эле доор менен сүрөткердин ортосундагы байланыш маселеси түзөт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илим изилдөө иштери менен байланышы. Илимий иштин темасы КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен дал келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Адабияттаануу, искусствотаануудагы өзөктүү, түйүндүү маселелердин бири болгон “сүрөткер жана доор” маселесин Ч.Айтматовдун публицистикасынын негизинде системалуу изилдөөгө алуу, ал пикирлердин социалдык-философиялык, тарыхый-эстетикалык негиздерине талдоо жүргүзүү иштин негизги максаты болуп саналат. Бул негизги максатты иш жүзүнө ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттерди** алдыбызга койдук:

- жазуучулук публицистиканын табияты, өзгөчөлүгү, көркөм чыгармачылык, адабий-сындык изилдөөчүлүк менен байланышы, кыргыз адабиятындагы жазуучулук сындын абалы жана Ч.Айтматовдун бул процесстеги орду тууралуу маселелерди талдоого алуу;
- макала, маек, баяндамаларда сүрөткер жана доор маселесине байланыштуу жазуучу кайрылган маселелерди коомдун, адабий процесстин өнүгүү динамикасынын контекстинен карап, адабий-теориялык, адабий-тарыхый негизде анализге алуу;
- адабий-маданий ишмерлердин чыгармачылыгы тууралуу жазуучунун ой-пикирлерин сүрөткер жана доор маселесинин алкагында адабий талдоодон өткөрүү;

Иштин илимий жаңычылдыгы. Диссертациянын жаңылыгы залкар жазуучубуз Ч.Айтматовдун публицистикаларына доор жана сүрөткер маселесине байланыштуу алгачкы ирет ар тараптуу илимий изилдөө жүргүзүлгөндүгү менен аныкталат.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Жазуучунун публицистикасындагы доор жана сүрөткер маселесине байланыштуу алынган жыйынтыктар Ч.Айтматовдун идеялык-эстетикалык концепциясын, чеберчилик сырын тереңдеп түшүнгөнгө өз салымын кошуу менен, келечекте жүргүзүлүүчү

илимий-изилдөө иштерине илимий-теориялык жактан өбөлгө болуп бере алат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтыктары жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринде окутулуучу айтматовтаануу боюнча атайын курс өткөрүүдө, орто мектептерде окуу программаларын, окуу куралдарын түзүүдө, аталган темада рефераттар, курстук, дипломдук иштерди жазууда пайдаланылат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

– Жазуучу Ч.Айтматовдун публицистикасындагы бул убакытка чейинки эмгектерде жалпы мүнөздө үзүл-кесил иликтөөгө алынып келген сүрөткер жана доор маселесинин системалуу түрдө атайын иликтөөгө алынышы – азыркы айтматовтаануу илиминин талабы.

– жазуучу-сынчы, жазуучу-адабиятчылык сапат, чыгармачылыкка карата сергек сынчыл мамиле Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын башталышынан тартып акырына чейин коштоп келген сапат.

– макала, маектериндеги доор жана сүрөткер маселесинде Ч.Айтматов кандай коом, кандай адабий-эстетикалык ыкмалар үстөмдүк кылбасын сүрөткердин милдети учур талабын түбөлүктүү руханий баалуулуктар менен жуурулуштуруп, жергиликтүү маселени жалпы адамзаттык акыйкат өңүтүнөн карап чагылдыруу экендигин белгилейт.

– Ч.Айтматов макала, маектеринде “Манас” эпосунун жазма адабият доорундагы башкы эстетикалык сабагы катары анын, эпостун, “чыныгы элдик чыгармада жеринен эле элдин үнү кошо бүтө тургандыгын” жаңы доор сүрөткерлеринин аңдап туюнуусуна татыктуу негиз, үлгү болуп бергендигинде экендигине басым жасайт. Эпостун эстетикалык сабагы бүгүнкү доордун жазуучусу тарабынан фольклордук, мифтик стилдеги чыгармаларды кайталап жаратуусун эмес, өздөштүрүлгөн мифологемдик табылгаларынан көрүнөөрүн тастыктайт.

– Айтматовдун публицистикасы искусстводогу ийгиликтүү чоң ачылыштар эч качан капыстан жана жок жерден жаралбай тургандыгын, андай ачылыштын мурдатан келаткан улуттук эстетикалык тамырлары, о.э коомдун, учурдун ыңгайлуу, кээде курчууга аргасыз кылган кыйчалыш шарттары, доордун искусствого койгон талап, мүдөөлөрү өбөлгө болоорун белгилейт, ар бир таланттуу чыгармачыл инсан улуттун, доордун эстетикалык маданиятынын бийиктешине өз салымын кошоорун тастыктайт.

– дүйнөлүк адабияттагы көркөм сөздүн өткөн доордогу устаттары менен замандаш акын-жазуучулардын тажрыйбаларын өздөштүрүү, андагы ийгиликтүү табылгалар, актуалдуулугун жоготкон көрүнүштөргө сын-көз менен карай билүү жазуучуга өз доорунун чыныгы сүрөткери болуусуна көмөктөшөт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы диссертациялык иште залкар жазуучу Ч.Айтматовдун публицистикасындагы сүрөткер жана доор маселеси системалуу изилдөөгө алынып, жыйынтыктар чыгарылгандыгы менен белгиленет.

Диссертациянын апробацияланышы. Диссертациянын темасы боюнча республикалык жана эл аралык конференцияларда алты ирет илимий баяндамалар жасалып, алардын тексттери илимий жыйнактарда, мезгилдүү басмаларда жарыяланды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын жарык көрүшү: Диссертациянын темасы боюнча КРдин мезгилдүү илимий басмаларында жана рецензиялануучу илимий жыйнактарда 7 макала, чет элдик РИНЦ системасына кирген басылмаларда 2 макала жарык көрдү.

Диссертациялык иштин структурасы. Иш киришүүдөн, эки бап, беш параграфтан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

“Киришүүдө” иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, алдына койгон максат, милдеттери, методологиялык негизи, жаңылыгы, коргоого сунуш кылынган жоболор, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы чагылдырылды.

“Ч.Айтматовдун жазуучулук публицистикасы” деп аталган биринчи бап эки параграфтан турат.

1.1. **“Жазуучулук публицистикадагы публицистикалуулук менен көркөмдүктүн айкалышуусу”** деп аталган бул параграфта жазуучулук публицистиканын табияты, өзгөчөлүгү, көркөм чыгармачылык, адабий-сындык изилдөөчүлүк менен байланышы, кыргыз адабиятындагы жазуучулук сындын абалы жана Ч.Айтматовдун бул процесстеги орду тууралуу маселелер талдоого алынды.

Көркөм сөздүн анык устасы, залкар сүрөткер, коомдук ишмер Чыңгыз Айтматов өз доорунун коомдук-саясий, социалдык-маданий, адабий маселелерине сергек карап, өз оюн терең жана жеткиликтүү айта билген чебер публицист да болгон. Публицисттик ишмердик жазуучунун сүрөткердик ишмердиги менен гармониялуу айкалышып, чыгармачылыктын алгачкы күнүнөн эң соңуна чейин үзгүлтүксүз коштоп келди. Ушунун негизинде көркөм чыгармалары менен катарлаш ар кайсы жылдарда жазылган макалаларынын топтомдорунан түзүлгөн “Эхо мира” (1975), “В соавторстве с землею и водою...” (1978), “Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат” (1988), “Чингиз Айтматов: Статьи, выступления, диалоги, интервью” (1988) орус жана кыргыз тилинде 8 томдук чыгармалар жыйнагынын акыркы томун толук бойдон публицистикалык чыгармалары ээлеген (2008) эмгектер жаралды. Мындан тышкары япон философу Д. Икэда менен “Духтун улуулугуна ода” (1993), казак акыны жана коомдук ишмер М. Шаханов менен “Аскада калган аңчынын ыйы” (1996) аттуу диалогдору бар.

Ч.Айтматов өз кезегинде советтик журналистиканын мектебинен өткөн. Ал республикалык “Литературный Кыргызстан” журналынын баш редактору (1959-1968-жж.), борбордук “Правда” газетасынын өз кабарчысы (1960-1965-жж.), “Иностранная литература” журналынын башкы редактору (1988-1990), ошондой эле көптөгөн республикалык жана союздук салмактуу басылмалардын редакциялык кеңешинин мүчөсү болгон. Бирок, Ч.Айтматовдун публицистикалык чыгармачылыкка көп кайрылып калуусунун башкы себеби, биринчи иретте анын атуул катары да, чыгармачыл инсан катары да активдүүлүгү менен байланыштуу болсо, экинчи иретте анын ар бир жаңы чыгармасы өзүнчө сенсациялуу окуя болуп, жазуучулук өнөрдүн мыкты чебери катары көпчүлүктүн көңүлүн өзүнө бургандыгына байланыштуу. Журналисттер, адабиятчылар коомдо, адабий турмушта болуп жаткан көрүнүштөр тууралуу анын пикирин билгилери келген, интервью, маектерди уюштурушкан, редакциялардан учурдун актуалдуу маселелерине байланыштуу макала жазып берүү тууралуу көптөгөн сунуштар түшүп турган.

Адабияттаануу багытында жазуучулардын адабий-эстетикалык көз караштарын атайын изилдөөгө алган окумуштуулар жазуучунун оригиналдуу көркөм чыгармачылыгына кайрылуу менен катар анын публицистикалык чыгарчылыгына өзгөчө басым жасашат. Маселен, Айтматовдун замандашы, көрүнүктүү жазуучу В.Распутинге байланыштуу “Публицистика В.Распутина: мировоззрение и проблематика” деген диссертациялык изилдөөсүндө (10.01.01 – русская литература) П.Каминский: “Писательская публицистика – переходное явление, объединяющее публицистичность и художественность как разные типы и способы мышления, предшествующие собственно художественному” десе [Каминский П.П. «Время и бремя тревог». Публицистика Валентина Распутина / Монография. – Москва: Наука, 2012. – с. 7], «И.А.Бунин – литературный критик» аттуу кандидаттык диссертациянын автору С.Н.Морозов: «Публицистика – это особый жанр для Бунина – критика. В этом жанре он часто выступал в эмиграции. Многолетние наблюдения Бунина над литературой и процессами, происходящими в ней постепенно выражались именно в публицистических статьях писателя» деп жазат. [Морозов С.Н. И.А.Бунин – литературный критик / Автореферат канд. дисс. – Москва, 2002. – с.5]. Ал эми кыргыздын улуттук көркөм сөз өнөрүн изилдөөгө зор эмгек кылышкан белгилүү окумуштуулар К.Асаналиев менен Р.Кыдырбаевалар “Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгүндө”: “Публицистика коомдук аң-сезимдин дээрлик бардык маселелерине жана темаларына кийлигишкендей эле, адабий-көркөм маселелерден дагы четтеп өтпөйт. Айрыкча көрүнүктүү жазуучулар өздөрүнүн публицистикалык чыгармачылыгында улуттук адабияттын байыркы мурасынан баштап, азыркы учурдагы проблемаларына чейин камтып, өздөрүнүн макалаларында жана маектеринде көтөрүп чыкканы белгилүү” деп тастыкташат [Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. – Б., 2004. – 405-б.].

“Чыңгыз Айтматов – публицист” (1989) аттуу кандидаттык изилдөөнүн автору А.Асанова жазуучунун публицистикалык чыгармачылыгын үч этапка бөлөт: I этап – 50-60-жылдар – публицисттин калыптануу жылдары, II этап – 60-65-жылдар – кабарчылык жылдар, III этап – 60-жылдардын экинчи жарымы – 90-жылдар – публицистикалык чыгармачылыктын устасы. А.Асанованын хронологиялык-этаптык бөлүштүрүүсүн бүгүнкү күндө “Постсоветтик мезгилдеги публицистикасы” деген төртүнчү этап менен толуктоого болот. Жазуучунун публицистикалык чыгармачылыгын А.Асанова хронологиялык жактан этаптарга бөлүштүрүп, жанрдык көп түрдүүлүгүнө көңүл бөлгөн менен мазмундук-тематикалык жактан аларды кандайдыр бир классификацияларга бөлүштүргөн эмес. Жазуучунун учурдун актуалдуу коомдук-саясий, социалдык-чарбалык маселелерине арналган “таза” публицистикалык макалаларын өзүнчө бөлүп алууга мүмкүн болгон менен, анын адабий-сындык маселелерге арналган макала-маектерин публицистикага тиешеси жок деп таза четке кагууга да болбойт. Ошол себептүү А.Асанова Ч.Айтматовдун журналистикадагы ордун, публицистикасындагы негизги проблематикалар, чеберчилик маселелерин талдоого алганда чарба маселелери жөнүндөгү макала, очерк, репортаж, комментарий, корреспонденциялары менен катар негизинен адабият, искусство маселелерине арналган макала, маектерин аралаш талдоого алат. Жазуучулук публицистиканы саясий-социалдык, же илимий, же адабий-сындык деп так кесе бөлүштүрүүнүн кыйындыгын И.А.Буниндин адабий-сындык көз караштарын иликтөөгө алган С.Н.Морозов да белгилейт: “публицистика Бунина не замыкалась на общественно-политической тематике, а её проблематика была намного шире: это и критика, и воспоминание, и рецензии», «статьи сочетали в себе несколько жанров: литературный портрет, публицистика и воспоминания», «Освобождение Толстого» (...) вобрало все жанры: литературный портрет, философское эссе, публицистику, воспоминание и некоторые другие” [Морозов С.Н. И.А.Бунин – литературный критик / АКД. – Москва, 2002. – с.5-6]. Демек, Ч.Айтматовдун адабият, искусство маселелерине байланыштуу жазылган макалаларын, маектерин публицистикалык чыгарма, ошол эле учурда адабий-сындык эмгек катары да кароого болот.

Адабиятта сын маселесинин үч түрү каралат: профессионалдык сын, жазуучулук сын жана окурмандык сын. Өз убагында француз адабиятынын ири өкүлү, жазуучусу Эмиль Золя өзүнүн “Критическая формула в применении к роману” деген эмгегинде “сынчынын да жазуучунун да милдети окшош” [Эмиль Золя. Собрание сочинений в 26-ти томах, т. 24. – М., 1960, с. 144] деп жазган экен. Чындыгында коомдун көркөм-эстетикалык аң-сезимин, туюмун жана табитин өстүрүүдө рухий жана адабий нарктарды калыптандырууда акын-жазуучулар кандай жоопкерчиликти аркаласа, кайсы

максаттарды жүзөгө ашырууга бел байлап, өмүрүн, чыгармачылык кубатын жумшаса, сынчылар да ошондой милдетти аткарат. Мына ошол биримдигинин, айкалышынын натыйжасында чыныгы адабият өмүр сүрүп келген. Ушул ойду улай орус адабиятынын классиги Л.Толстойдун айтканын эске алсак, ал мындай деген: "...в писателе должны действовать одновременно мыслитель, художник и критик. Одной из этих ипостасей недостаточно. Мыслитель - активен, мужествен, он знает - «для чего», он видит цель и ставит вехи. Художник - эмоционален, женствен, он весь в том - «как» сделать, он идет по вехам, ему нужны рамки, - иначе он растечется, расплывется, он «глуповат», прости господи... Критик должен быть умнее мыслителя и талантливее художника, но он не творец, и он не активен, он беспощаден. Разумеется, крупное произведение должно создаваться всеми тремя элементами» [Архив рубрики. О литературе и писателях. Метки. А.Н.Толстой // [http://ariosto.ru /o-literature-i-pisatelyax](http://ariosto.ru/o-literature-i-pisatelyax)].

Жазуучу-сынчы өзүнүн башка калемдештери тарабынан жазылган адабий чыгармаларды талдоодо, көркөм процесстин мүнөздүү кайсы бир тенденцияларын, кубулуштарын аныктап, сүрөткердин чыгармачылык дүйнөсүн таразалоодо жалпы эле адабиятка мамиле жасоодо өзүнчөлүгү менен айырмаланып турат. Ал биринчи кезекте көркөм ой жүгүртүүнүн принциптерине таянат, анткени, образдуу ойлоо анын стихиясы болуп саналат. Ошондуктан, ал өзүнүн жеке мамилесин туюндурууда өзүмдүк адабий көз караштарын, чыгармачылык позициясын өзүнө ылайык, жакын турган каражаттар, ойлоонун формаларына таянуу аркылуу чагылдырат. Ал эми Ч.Айтматовдун жазуучулук сыны адабият тарыхы, теориясы, адабий процесстеги, адабий сындагы тенденциялар туурасында жакшы кабардар экендигин, адабият таануучулук, сынчылык даярдыгы, түшүнүгү бир топ терең экендигин тастыктап турат. Ушунун негизинде теория менен практиканын айкалышуусунда жаралган Айтматовдун жазуучулук сыны профессионалдык сынга жана кыргыз адабиятында К.Тыныстанов, А.Токомбаев, М.Элебаев жана башка жазуучулардын чыгармачылыгынан башат алган улуттук жазуучулук сынга салыштырмалуу артыкчылыктарга эгедер экендиги өзүнөн өзү байкалып турат.

Параграфтын жыйынтыгында Ч.Айтматовдун өзүнүн өрнөктүү, таасирлүү, чебер жазылган көркөм чыгармалары менен катар адабият, искусствонун маани-маңызы, милдети, адабий мурас, адабий процесс, адабий байланыш, адабий өнүгүүнүн перспективадагы багыттары, реализм, социалисттик реализм, чыгармачылыкка мамиле тууралуу маселелер жөнүндө кеңири, далилдүү ой камтылган макала, маектери менен улуттук адабий процеске, дегеле жалпы совет адабиятына таасирин тийгизип, салым кошкондугу далилденди.

1.2. “Доор менен сүрөткердин карым-катнашы” аталышындагы параграфта Ч.Айтматовдун сүрөткер менен доордун ортосундагы

байланышы жөнүндөгү көз караштары талдоого алынган. Ч.Айтматовдун публицистикасы менен толук таанышуудан параграфтын аталышында белгиленген маселе андагы бирден-бир борбордук, эң түйүндүү маселе экендигин көрүүгө болот. Жазуучу мейли элдик оозеки чыгармачылыктын мурастарынын бүгүнкү жазма адабият заманындагы орду, мааниси, кызматы жөнүндө айтабы, же жаш жазуучулардын учурдагы милдеттери жөнүндө сөз кылабы, же кайсы бир жазуучунун чыгармачылык өнөрканасы, көркөм сөздүн өткөн доордогу улуу устаттарынан өрнөк алуу, адабият, искусстводогу идеялык-эстетикалык изденүүлөр, салт менен жаңычылдыктын айкалышы же чыгармачылыктын көркөм образ жаратуу, көркөм ыкма, көркөм каражат маселелерине токтолобу, – бардык учурда ал маселелерди сүрөткер менен доордун өз ара карым-катнаштык ракурсуна карап, аны ар качан көңүлүнүн борборунда туткандыгы байкалат. Маселен, жазуучунун “байыркы кыргыз рухунун туу чокусу” болгон “Манас” эпосу жөнүндөгү макаласы төмөнкүчө башталат: “Адамзаттын агып турган тиричилиги дайыма болочокко багытталганы менен, өткөн тажрыйбасы – анын түпкү күлазыгы, таянган тоосу, келечек урпактарга энчилген мурасы. Мунсуз коомдук жана маданий турмуштун уланышы мүмкүн эмес. Бул аныктама эң оболу сөз табиятына таандык” [Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Макалалар, маектешүүлөр, сүйлөгөн сөздөр. [Текст] / Ч.Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 7-б.]. Улуу мурасты ооздон-оозго өткөрүп, байытып, сактап келген мурдагы өткөн манасчылар, алардын бүгүнкү замандагы залкар өкүлдөрү Сагымбай, Саякбай сыяктуу таланттарга – элдин, улуттун руханий уңгусун үзүлтпөй улаган, турмуштук тажрыйбадан топтолгон акыл-эс кенчин муундан-муунга өткөрүп сактап келген руханий “өткөргүч” – медиум, руханий асылзаадалыктын жайылтуучулары катары баа берилет. Мына ушундай уланмалуу өнөрдүн учугун үзбөй улап келген көркөм сөз чеберлеринин эмгегинин натыйжасында: “Дайыма кыймыл-аракеттин, дайыма жандуу организмдин касиетине ээ мындай баа жеткис асыл зат өткөн маданий эстеликтин чегинен чыгып, түз эле азыркы учурдун талабына шаймашай жооп берген жандуу эстетикалык кубулуш катарында элдин реалдуу руханий асылдыктарына келип кошулат” дейт [Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Макалалар, маектешүүлөр, сүйлөгөн сөздөр. [Текст] / Ч.Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 8-б.]. Башкача айтканда жазуучунун бул сөзүндө улам кийинки доордогу манасчы-сүрөткер “Манас” айтууда ага өз доорунун доошун кошуп, кайгы-кубанычтуу эмоционалдык энергетикасын сиңирип, жандандырып отурбаганда, “Манас” руханий таяныч-түркүк, руханий өзөктүк маанисинен алыстап калмактыгы жөнүндө ой айтылат.

Ч.Айтматов коммунисттик партия, өкмөт советтик адабиятка, искусствого мамлекеттин идеологиялык өз саясатын жайылтуучу,

түшүндүрүүчү, өсүп келаткан муунду коммунисттик духта тарбиялоочу таасирдүү булак, таяныч катары камкордукка алып, ченебеген каражаттарды бөлүп, китеп чыгарып, улам жаңы кино, спектаклдер коюлуп, сүрөт көргөзмөлөр уюшулуп жана мындай көрүнүш чексиз уланчудай сезилген убакта да азыркы доордун сүрөткерлеринин алдында өткөн замандагыларга салыштырмалуу алдан канча оор, жоопкерчиликтүү милдеттер тураарын ар качан кайталап айтып, эскертип келген. Маселен, ал 1963-жылы Жаш жазуучулардын республикалык кеңешмесинде жасаган докладында мындай дейт: “Адабиятка бүгүнкү күндө жаңыдан келип жаткан жаштарга, силерге, кээ бир традициялардын түзүлүп калганына карабастан, мурункуларга караганда бир канча кыйыныраак чыгармачылык жолдорду басууга туура келет. Азыркы күндөгү коомчулуктун силерге койгон милдеттери, адабиятыбызды баштаган жазуучуларыбызга караганда бир канча татаал, бир канча оор. Анткени ошол коомчулуктун өзү анын маданияты, анын эстетикалык кырдаалы аябай өсүп, аябай өзгөрүлүүдө” [Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Макалалар, маектешүүлөр, сүйлөгөн сөздөр. [Текст] / Ч.Айтматов. – Ф.: Кыргызстан. – 1988. 17-б.].

Адамга туш-туш жагынан таасир эткен, техникалык, илимий, маданий, социалдык жетишкендиктерге толгон, ылдамдыгы реактивдүү курч заманда жаш жазуучу “сүйлөмдөрдү жайбаракат созуп, болоор-болбос окуяны он чакты бетке эзип баяндап, же болбосо шыпылдаган кур чечендикке салып отуруусу талапка жооп бербей тургандыгын” эскертет. Сүрөткер жана доор маселеси ошондой эле жазуучунун 1977-жылы Софияда болуп өткөн жазуучулардын эл аралык симпозиумунда сүйлөгөн “Хелсинки духу – айкын жол” аттуу баяндамасынын да өзөктүү негизин түзөт. Жазуучу: “жалпы адамзаттык, көөнөрбөс идеалдар – адабият менен искусствонун түпкү проблемалары бойдон кала берери бышык. Адабияттын функциясы өзгөрүшү мүмкүн жана өзгөрүп да жатат, бирок анын баштапкы негизи эч качан өзгөрбөйт” деген ишенимин билдирүү менен катар ар бир адамдын турмушуна чейин кирген илимий-техникалык прогресс өзүнүн эң сонун универсалдуу ийгиликтери, жашоо-турмуштун түрүн өзгөртүүгө себепкер болгондугу менен катар “адам личностун, элдерди, маданий бөтөнчүлүктөрдү баалоодо мээримсиз рационализмдин, ыймансыздыктын жайылышына шарт түзүп, техникада рухий жана моралдык сферага алынып чыккан пайдалуу аракет коэффициенти (КПД) адамдын адамдыгына зомбулук кылуу сыяктуу эч качан актоого болбой турган нерсеге актооч болуп олтурат” деп сынга алат [Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Макалалар, маектешүүлөр, сүйлөгөн сөздөр. [Текст] / Ч.Айтматов. – Ф.: Кыргызстан. – 1988. 157-б.]. Мына ушундай шартта: “адам өзүн жана өзүнүн турмуштагы милдетин таанып-билүү, адам тукумунун өмүрүн улоо, түзүү жана сактоо ыкласынын өкүм сүрүшүн камсыздап кайра түзүүгө акыл, эс, маданият, искусство жөндөмдүүбү же жокпу?” – деген суроого жооп издөө бүгүнкү

доордун сүрөткерлеринин алдындагы тынчсыздандырган жооптуу милдет экендигин белгилеп өтөт. Мына ушул “жөндөмдүүбү же жокпу?” – деген суроо жана ал “жөндөмдүүлүктү” арттыруунун жолдору жөнүндөгү ой-толгоолор Ч.Айтматовдун бардык публицистикалык чыгармачылыгын кызыл сызык менен аралап өтөт.

“Ч.Айтматов адабий-маданий ишмерлер тууралуу (сүрөткер жана доор маселесинин контекстинде) деп аталган экинчи бапта “Манас” эпосун бүгүнкү күнгө жеткирген манасчылардан тартып, жазуучу-акын жана искусство ишмерлери тууралуу айткан ой-пикирлери, илимий көз караштары талдоого алынат.

2.1 “Манас” жана манасчылык жазуучунун көркөм дүйнөсүндө”.

“Манас” – көркөм өнөрдүн бир түрү, көркөм фантазиянын жемиши эле эмес, кыргыз маданиятынын, адабиятынын өнүгүп, өсүшүнүн уюткусун түзгөн фундаменталдуу башат. Ч.Айтматов мына ушундай баа жеткис мурасыбыздан бүткүл чыгармачылык өмүрүндө руханий азык алган залкар жазуучу.

Ч.Айтматовдун элдик оозеки чыгармачылыкка, айрыкча “Манас” эпосуна кайрылуусу, К.Асаналиевдин пикири боюнча, жөн эле поэтикалык зарылдык эмес, элдин генийинен жаралган түбөлүктүү көркөмдүк баалуулуктардын фундаменталдуу негизи катары XX кылымдын нравалык, философиялык маселелерин чагылдырууда табигый түрдө керек. “Поэтому киргизский эпос присутствует и проявляется в его произведениях не в форме цитат, репродукций, переработок, переложений отдельных мотивов, и как естественный художественный пласт. Эпос входит в ткань художественного мышления писателя, в его современный реализм как нерасторжимое, индивидуальное свойство его писательской манеры” [Асаналиев, К. Чингиз Айтматов: Поэтика художественного образа. Автореферат [Текст] / К.Асаналиев. Дд. – Ф., 1989. с. 7].

Тарыхый көз караш менен караганда, “Манас” эпосу башка эстетикалык өлчөмдүн негизинде, башка талап, башка тарыхый-турмуштук шартта жаралган. Ага бүгүнкү күндүн адабиятынын көркөм жана идеялык максаттарын коюуга, ага бүгүнкү күндүн адабиятынын законченемдери менен мамиле жасоого болбойт. Ошентсе да эпос биздин күндөргө жеткирген тарыхый чындыкты жана көркөм чындыкты бүгүнкү күндүн эстетикалык мүдөө-талаптары, түшүнүк деңгээли менен карап баалоонун, түшүндүрүүнүн зарылдыгы бар. Ч.Айтматовдун “Манас” эпосуна берген баалары өзүнүн оригиналдуулугу, ишенимдүү, батыл, дүйнөлүк поэзиянын тарыхый өнүгүү тажрыйбаларына таянып далилдүү айтылгандыгы менен бардык башка пикирлерден айырмаланып турат. Маселен, ал баштан-аяк согуштук жүрүштөргө, кандуу кыргын, чабуулдарга негизделген окуялардан турган эпосту *“бийик гуманизмге сугарылган эпос”* деп баалайт жана анын маңызы эмнеде экендигин түшүндүрөт [Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу: Баш сөз / Китепте “Манас” 1-китеп. – Фрунзе, 1984. – 5-б.].

Ч.Айтматов ошондой эле элдин эркиндигин, намысын, көз карандысыздыгын коргоочу баатыр уулдарына болгон бекем ишенимин, үмүт тилегин камтыган баатырдык эпосту *трагедиялык чыгарма* катары мүнөздөйт: “Эпосту жараткан элдин акылмандуулугу көркөм чыгарманын трагедиялуу финалынан эле даана сезилип турат. Мындай кайталангыс финал улуу чыгармага гана мүнөздүү жана жарашыктуу. Манастын өлүмү жана кырк чоронун кырылышы айтып бүткүс таргедия. Азыркы тил менен айтканда Шекспирдин талантына шайкеш трагедия” [Ошондо, 6-б.]. Коргоочу баатыр уулдарга болгон ишеним менен “трагедия” түшүнүгү эч убакта каршы келбейт. Дүйнөлүк адабияттын тажрыйбасына карап көрө турган болсок принциптен тайбаган, чындык, идея үчүн башын сайган күчтүү личносттор гана чыныгы трагедиялык каарман боло алышат жана алар өз курмандыгы аркылуу угарманды, окурманды руханий катарсистен өткөрөт. Элинин, аскеринин көптүгүнө манчыркап нечен кылымдап баскынчылык кылып, тынч жаткан элдин тынчтыгын бузуп келген душмандын уюгун биротоло талкалап, ал жерде да адилеттүү бийлик, эки элдин ортосуна түбөлүккө тынчтык орнотуу деген улуу идея үчүн Манас баатыр дагы “казып койгон ору бар, кайнатып койгон шору бар” душманга каршы аттанган. Эгерде “түбөлүк тынчтык орнотуу” деген улуу идея үчүн ашынган душманга каршы барбаса, эбегейсиз курмандыктар менен коштолгон “чоң казаттын” кадыр-баркы да болмок эмес. Дал ушундай асыл идея үчүн башын сайып курман болгон Манас, Алманбет, Чубак, Сыргактардын эрдигин даңазалаган көркөм баян оозеки синкреттик искусствонун дүйнөлүк масштабдагы трагедия-эпостук өзгөчөлүктүү бир үлгүсү болууга толук татыктуу.

Ал эми манасчылык, тагыраак айтканда С.Орозбаков менен С.Каралаевдин манасчылык өнөрү жөнүндө айтканда Айтматов манасчылардын учугу узактан уланып келе жаткан улуу өнөрдүн улантуучулары экендигин белгилейт, кыргыздын бүтүндөй руханий казынасы, турмуштук тажрыйбасы топтолгон улуу эпосту улуулугунан бөксөртпөй, чайпалтпай айтуу үчүн манасчыдан сөз өнөрүнө шыктуулук менен айтуучу-аткаруучулук чебердиктен сырткары элдин муңуна мундаш, кубаныч, үмүт-тилегине тилектеш, ажырагыс бекем тутумдаш руханий байланыштын болуусу шарт экендигин айтат. Саякбай “Манас” айтып жатканда манасчылыктагы мына ушундай улуу касиетти сезгендигин, өнөр ээсинде ушундай башкы касиеттин болуусу зарыл экендигин туюнгандыгын баяндайт. Бул жазуучу үчүн “Манас” эпосунун эстетикалык сабагындагы эң башкы, эң маанилүү нерсе.

2.2 “Кыргыздын төкмөчүлүк өнөрү, жазма адабияты жана искусство чеберлеринин чыгармачылыгы жөнүндө жазуучунун ой-пикирлери”. Ч.Айтматов өзүнүн маек, интервьюларында көркөм сөздүн улуу устаттарынын тажрыйбаларына көп кайрылып, аларды мисалга тартып, алардын өрнөктүү сабактарынын учур, келечек үчүн маанисине кеңири токтолгон учурлары арбын. Көрүнүктүү инсан, коомдук жана маданий ишмер, абройу бийик жазуучу катары республикалык жана эл аралык юбилейлик

салтанаттарга сыйлуу конок катары көп чакырылган. Басмалардан, авторлордон жарык көрүп жаткан китептерге баш сөз жазып берүү сунуштары болуп турган. Жазуучунун өзү урматтап сыйлаган замандаш өнөр ээлери кайтыш болгондо коштошуу, эскерүү иретинде жазган макалалары да бар. Ушундан улам Ч.Айтматовдун публицистикасында портреттик мүнөздөгү макала, баяндамалар арбын. Бул макалалар өзүндө адабий-сындык дагы, публицистикалык дагы белгилерди камтуу менен жанрдык жактан да көп түрдүү: адабий портрет, очерк, баш сөз, куттуктоо, некролог, эскерүү.

Айтматовдун ой жүгүртүүсүнө таандык курч аналитикалуулук, жеке көрүнүштөн жалпылыктын, жалпылыктан жекеликке таандык сапатты көрө билүү, таба билүү, кандай көрүнүш болбосун аны учурдун жана келечектин перспективасынан карап баа берүү анын портреттик мүнөздөгү макалаларына да таандык.

Кыргыз элинин маданият ишмерлери жөнүндө жазган публицистикалык макалаларын окуу аркылуу биз алардын коомдо ээлеген орду, улуттук өнөрдүн өнүгүшү үчүн кошкон салымы, өнөр адамы катары жеке өзгөчөлүгү жөнүндө кеңири маалымат алабыз. Алар: “Тоо бөксөрбөйт” (1962), “Жаңы жээк” (1964), “Эстелик алдындагы ой” (1965), “Ал океан сындуу “Манастын” миллион сабын жат билген” (1971), “Турмушту чыныгы көркөмдүктө чагылдырган жазуучу” (1975), “Чегелөө өнөрүнүн чебери” (1976), “Сыймыктанаар адам” (1980), “Ак таңдай акындын мурасы” (1982), “Таалайга бүткөн улуу бийчи” (1986), “Насирдин Байтемировдун эпосу” (1986), “Темизем – улуттук табылга” (1986), “Белсемдүү адабиятчы” (1980), “Түпкү маданияттан башталган устат” ж.б.

Ч.Айтматов С.Эралиевдин “кыргыз ырынын кылымдап түзүлүп, жумуру уйкашынан, таразалуу өлчөмүнөн жазбаган традициялуу усулунда узанып, армандуу махабат тууралуу болмуш жайынан санжыра чеккен” “Ак Мөөр” романтикалуу поэмасынан соң, “космосту багынткан советтик адам жөнүндөгү эпопея” – “Жылдыздарга саякат” поэмасын жазууда “азыркы турмуштун албан мазмунун, замандаштарынын ааламды чарк айланып чабыттаган акыл-эс дүйнөсүн кенен, күчтүү, таасирдүү ачып бериш үчүн жаңы форма, жаңы мазмун издеп” эркин ыр формасын тандап алгандыгын кубаттайт [“Советская Киргизия. – 1964. – 13 сент.]. Ал эми У.Абдукаимовдун “согуш деп аталган эң татаал кубулушту философиялык жана көркөм аңдап билүүгө” арналган “Майдан” романынын узакка жазылыш себебин: “согуштан кийинки жылдары адабиятыбызга жайылып кеткен майданды да, тылды да жондотуп үстүртөн сүрөттөө өндүү кыйынчылыктарды жеңүүгө туура келди” деп таамай көрсөтөт [Китепте: Абдукаимов У. Фронт. – М., 1975. – с. 4]. Замандаштарына байланыштуу айткан ушул пикирлерден эле Ч.Айтматов доор талабы, коом талабы менен сүрөткердин чыгармачылыгын дайыма диалектикалык биримдик катары тыгыз байланышта карап келген деп жыйынтык чыгарууга болот.

2.3 “Чет элдер адабиятынын, маданиятынын өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына карата адабий көз караш”. “Айтматов-публицист

дүйнөлүк маданияттын алдыңкы өкүлдөрүнүн бардыгын жакшы билип, бардыгы тууралуу жазып келген. Анын өзү да улуттук менен жалпы адамзаттыктын гармониясынан бүткөн феноменалдык талант”, – деп жазат белгилүү адабиятчы, айтматовтаануучу А.Садыков [Садыков А. Кыргыз залкарлары. 9 томдук изилдөөлөр. – Бишкек, 2012. – III том. – 186-б.]. Чынында да дүйнөлүк адабият, маданият ишмерлери жөнүндө Ч.Айтматовдун макалалары бир топ, көпчүлүк маектеринде да белгилүү чеберлердин ысымдары, өрнөктүү тажрыйбалары тууралуу кызыктуу ойлор айтылган. Бул ойлордун адабият таануучулар, чыгармачыл инсандар үчүн мааниси жогору. Айтматов үчүн тигил же бул чыгармачыл инсан жөнүндө жазуудагы максат: аны мактоо, даңктоо, окурмандарды анын чыгармачылыгы менен таанышкыла деп үгүттөө, же тигил же бул чыгармасы жөнүндө өзүнүн пикирин билдирип коюу гана эмес. Айтматов үчүн өрнөктүү устаттын өмүрү, чыгармачылыгы үлгү алуунун, чыгармачылыктын сырларын үйрөнүүнүн булагы, чыгармачылык бийиктиктерге умтулуунун мерчеми, көркөм тажрыйбалардын казынасы. Адамзат коомунун руханий саламаттыгы үчүн көркөм сөз чеберлеринин өтөгөн кызматын Ч.Айтматов өзүнө таандык тереңдик жана кыскалык менен минтип айтканы бар: “Человечество едино в Гомере, Данте, Шекспире, Гёте Пушкине, Толстом, Достоевском, Бальзаке, Шолохове, Фолькнере, Гарсиа Маркесе и т.д.

То, что, в свою очередь, объединяет поэтов (беру по сути, а не по жанру) во времени и пространстве в единую плеяду сынов человеческих, в единую и бесконечную вселенную – это революционность и народность их творчества. Поэзия – революция души. Поэты, как мосты, пролегают на нашем жизненном пути. Это мосты мысли духа. Мосты, соединяющие поколения людей, связующие мир в главных нравственно-философских исканиях и проблемах “единого человеческого общежития” на планете. Мосты, по которым идет накопление культурных ценностей и опыта познания, одухотворенных генетической, глубоко выстраданной идеей гуманизма” [Айтматов Ч. Статьи, выступления, диалоги, интервью. – М., 1988. – с. 274-275].

Бул параграфта Ч.Айтматовдун публицистикалык адабий-сындык макала, маектериндеги: Шекспир, Пушкин, Толстой, Достоевский, Чехов, Абай Кунанбаев, М.Горький, М.Шолохов, М.Ауэзов, А.Твардовский, Томас Манн, Г.Г.Маркес, Д.Кугультинов, Р.Гамзатов ж.б.у.с. көркөм сөз зергерлери тууралуу айтылган ой-пикирлери доор жана адабият маселесинин алкагында кеңири талдоого алынды.

КОРУТУНДУ

–Ч.Айтматов – жазуучу-сынчы, жазуучу-адабиятчы үчүн публицистика чыгармачылыктын ыңгайлуу жана жемиштүү бир салаасы болуп эсептелет. Айтматовдун коомдук-саясий көз караштары анын адабий сындык ой-пикирлери менен тыгыз карым-катышта чагылдырылган. Ч.Айтматовдун

адабият, көркөм өнөр маселелери камтылган макала, маектерин публицистикалык-адабий-сындык деп аныктоого болот.

– Доор менен сүрөткердин карым-катышы маселесиндеги Ч.Айтматовдун адабий-эстетикалык көз карашын корутундуласак: дүйнө бирдейлешүү (унификация) дооруна тездик менен умтулуп жаткан заманда сүрөткер бүгүнкү күндүн көзү менен өткөн доордогулардын устаттык тажрыйбасына сереп салып, асылдык наркын сактап калган көрүнүштөрдү көркөмдүк системасында колдонуп, бүгүнкү дүйнө кабылдоого ылайыкташтырып мазмундук жактан байытып, көркөмдүк тайыздоодон тереңдикке умтулуусу зарыл деген жыйынтык келип чыгат.

– Айтматовдун адабий концепциясы: элдин оозеки көркөм сөз мурастарынын, “Манас” эпосунун эстетикалык сабагы бүгүнкү доордун жазуучусунун фольклордук, мифтик стилдеги чыгармаларды кайталап жаратуусунан эмес, өздөштүрүлгөн мифологемдик табылгаларынан көрүнөөрүн тастыктайт.

– Кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына баа берүүдө, чыгармачылык өзгөчөлүгүн, адабий процесстеги тарыхый ордун белгилөөдө Ч.Айтматов доор жана сүрөткер маселесин өзөктүү диалектикалык биримдик катары ар качан көңүл борборунда туткан.

– “Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат”, “Биз бардыгыбыз бүгүн бир кайыктабыз, а айланада болсо – космикалык чексиздик” деп Ч.Айтматов кыска-нуска айткандай, сүрөткердин өзүнүн чыгармачыл дүйнөсүн ар тараптуу байытуусу бүгүнкү интеграция, интернет заманында мурдагы доорлорго салыштырмалуу өзгөчө зарыл. Адабий байланыш, таасир маселесинде, көркөм өнөр ээлеринин башын бириктирүүдө алардын “тутумдашуу түйүнүн” “адабияттын эң башкы маселеси – планетада нравалык климаттын жакшырышына себепкер болуу, гуманизм идеяларын жайылтуу” милдети түзүүгө тийиш.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫНА БАЙЛАНЫШТУУ ЖАРЫЯЛАНГАН ИЛИМИЙ ЭМГЕКТЕР:

1. Качкынбай кызы Айгүл. “Көркөм адабият – Ч.Айтматовдун публицистикаларында” [Текст] / Качкынбай кызы Айгүл // И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. – Бишкек, 2014. – 93-95-бб.

2. Качкынбай кызы Айгүл. “М.Ауэзов жана Ч.Айтматов” [Текст] / Качкынбай кызы Айгүл // “XIII Ауэзов окуулары” аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференциясынын материалдары. – Алматы, 2015. – 68-72-бб.

3. Качкынбай кызы Айгүл. “Духтун улуулугуна ода” – Ч.Айтматов менен Д.Икэданын көрөңгөлүү асыл ойлору [Текст] / Качкынбай кызы Айгүл // “Маданият аралык байланыш: тил, адабият, котормо жана

журналистиканын билим берүүдөгү орду” аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Ала-Тоо Ата-Түрк университетинин жарчысы. – №3. – Бишкек, 2016. – 182-185-бб.

4. Качкынбай кызы Айгүл. “Ч.Айтматовдун маданият ишмерлери тууралуу ой толгоосу” [Текст] / Качкынбай кызы Айгүл // Манастан Чыңгыз Айтматовго карай: проблемалар жана көз караштар аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары // Тил, адабият жана искусство маселелери (атайын чыгарылыш). – 2016. – 274-276-бб.

5. Качкынбай кызы Айгүл. “Ч.Айтматовдун жазуучулук сындагы орду” [Текст] / Качкынбай кызы Айгүл // К.Карасаев атындагы Бишкек Гуманитардык университетинин жарчысы. – 2016. – №3-4 (37,38). – 132-134-бб.

6. Качкынбай кызы Айгүл. “Манас” эпосу тууралуу Айтматовдук көз караш” [Текст] / Качкынбай кызы Айгүл // К.Карасаев атындагы Бишкек Гуманитардык университетинин жарчысы. – 2016. – №3-4 (37,38). – 143-145-бб.

7. Качкынбай кызы Айгүл. “Ч.Айтматовдун искусство чеберлерине карата баасы” [Текст] / Качкынбай кызы Айгүл // “Айтматов окуулары – 2016” аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2016. – 182-185-бб.

8. Качкынбай кызы Айгүл. Размышления Ч.Айтматова об импровизаторском мастерстве поэтического творчества [Текст] / Качкынбай кызы Айгүл // Проблемы современной науки и образования. – 2016 №29 (71). – С. 62-64. <http://ipi1.ru/images/PDF/2016/71/razmyshleniya-ch-aitmatova.psf>.

9. Качкынбай кызы Айгүл. Саякбай Каралаев в художественном мире Ч.Айтматова [Текст] / Качкынбай кызы Айгүл // «Academy» журналы. – 2016 №11 – С. 50-53. <http://academicjournal.ru/images/PDF/2016/Academy-11-14.pdf/sayakbaj-karalaev-v-khudozhestvennom-mire-ch-aitmatova.pdf>.

Качкынбай кызы Айгүлдүн “Ч.Айтматовдун публицистикасындагы сүрөткер жана доор маселеси” деген темадагы 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: адабий сын, адабияттаануу, доор, жазуучулук сын, жанр, публицистика, публицистика, сүрөткер.

Изилдөөнүн объектиси: Ч.Айтматовдун публицистикалык, адабий-сындык макалалары, маектери.

Изилдөөнүн предмети: Адабий процесс, адабияттын тарыхый-теориялык маселелеринин контекстинде Ч.Айтматовдун жазуучулук публицистикасындагы, адабий-сындык эмгектериндеги доор жана сүрөткер маселесине байланыштуу камтылган ой-пикирлер, көз караштар.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери: Ч.Айтматовдун жазуучулук публицистикасындагы сүрөткер менен доор маселесине, адабият, маданияттын таланттуу өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына болгон бааларына системалуу анализ жүргүзүү, талдоо жана жазуучунун адабий-эстетикалык ой-пикирлеринин улуттук адабий процесс үчүн маанисин аныктоо.

Изилдөө ыкмалары: Иште адабият таануу илиминдеги жетишкендиктерге таянуу менен изилдөөнүн салыштырма, анализ жана синтез, диахрондук жана синхрондук ыкмалары колдонулду.

Изилдөөнүн натыйжалары жана илимий жаңылыгы: Публицистикасындагы сүрөткер жана доор маселесине байланыштуу Ч.Айтматовдун ойлорунун адабий-теориялык, социалдык-философиялык негиздүүлүгүнө, объективдүүлүгүнө, актуалдуулугуна баа берүү.

Колдонуу чөйрөсү жана практикалык мааниси: Изилдөөнүн жыйынтыктары жогорку окуу жайларынын филологиялык факультеттеринде окутулуучу айтматовтаануу боюнча атайын курстук лекцияларда жана жалпы билим берүүчү мектептерде пайдаланылат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Качкынбай кызы Айгүл “Проблема художника и эпохи в публицистике Ч. Айтматова”, представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература

Ключевые слова: литературная критика, литературоведение, жанр, писательская критика, публицистика, художник, эпоха,

Объект исследования: Публицистические, литературно-критические статьи и выступления Ч.Айтматова.

Предмет исследования: Взгляды и мысли Ч. Айтматова о проблеме эпохи и художника, отражённые в писательской публицистике и литературно-критических работах в контексте литературного процесса, историко-теоретических вопросах литературы.

Цель диссертационного исследования: Осуществление системного анализа по проблеме взаимовлияния художника и эпохи в писательской публицистике Ч.Айтматова, его оценки творчества талантливых представителей литературы и искусства, изучение и определение влияния литературно-эстетических взглядов Ч. Айтматова на национальный литературный процесс.

Методологическая база исследования. С опорой на достижения литературоведческой науки в работе использованы сравнительные, диахронные и синхронные методы и приёмы, анализ и синтез.

Научная новизна и результаты. Осуществлена оценка литературно-теоретических, социально-философских основ, объективности и актуальности взглядов и мыслей Ч. Айтматова о проблеме эпохи и художника в его публицистике.

Сфера применения и практическое значение работы: Результаты исследования могут быть использованы на филологических факультетах высших учебных заведений в процессе специальных лекционных курсов, при разработке учебников и учебно-методических пособий для средних школ страны.

RESUME

On dissertation of Kachkynbai kyzy Aigul on the theme: “The problem of the artist and the era in the journalism of Ch. Aitmatov’s”, nominated to scientific degree –
candidate of philology sciences
(on specialty 10.01.01 – Kyrgyz Literature)

Key words: journalism, artist, literary criticism, era, writer's criticism, genre, literary criticism.

Material of research: Publicistic, literary-critical articles and speeches by Ch. Aitmatov.

Object of research: The views and thoughts of Ch. Aitmatov about the problem of the epoch and the artist, reflected in literary journalism and literary criticism in the context of the literary process, historical and theoretical issues of literature.

The aim of the scientific research: Realization of the system analysis on the problem of artist and epoch interference in the writer's journalism of Ch. Aitmatov, his evaluation of the creative work of talented representatives of literature and art, studying and determining the influence of literary and aesthetic views of Ch. Aitmatov on the national literary process.

Methodological base of research: With reference to the achievements of literary science, comparative, diachronic and synchronous methods and techniques, analysis and synthesis were used in the work.

Results and scientific novelty. An assessment of the literary-theoretical, socio-philosophical foundations, objectivity and relevance of the views and thoughts of Ch. Aitmatov about the problem of the era and the artist in his journalism.

Application field and Practical significance of the work.

The results of the research can be used at the philological faculties of higher educational institutions in the course of special lecture courses, in the development of textbooks and teaching aids for secondary schools in the country.